

La germanisaziun da territoris retoromontschs en Svizra : ina survesta historica

Autor(en): **Cavigelli, Pieder**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **87 (1974)**

PDF erstellt am: **16.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-231198>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

La germanisaziun da territoris retoromontschs en Svizra

Ina survesta historica

da Pieder Cavigelli

Terren e plaid romontsch ein periclitai oz grondamein. L'influenza tudestga crescha pli e pli en nossas valladas. Il contact intensiv cun avdonts, tudestgs tschaffa di per di schibein la tempra sco surtut era l'expressiun romontscha. Il prighel ei avon maun che ton patratg sco tschontscha perdien lur forza genuina. Quei semuossa buca mo lexicologicamein en numerusas expressiuns tudestgas ch'ins drova el discuors senza schanetg e turpetg a mintga caschun, quei semanifestescha buca meins eclatantamein era en la fuorma tudestgada dalla construcziun romontscha. La fatscha da nos vitgs documentescha en inscripziuns, placats ed affischas pér memia la situaziun zun delicata da nies lungatg e da nies terren romontsch.

En 11 onns sa la Romontschia festivar il secund millenari da sia existenza. Igl anteriur territori retoroman ei denton restrenschiu oz malamein ad in pèr davos refugis romontschs e ladins en las valladas grischunas, dallas Dolomitas e dil Friaul. Spatitschai sco els ein, senza center cultural e senza contact da num, battan els in dir cumbat d'existenza encunter l'invasiun tudestga el Grischun e la taliana en las cuntradas ladinis ordeifer nos cunfins.

En ina cuorta survesta historica vulein nus serender quen, co il territori retoroman ei vegnius smesaus da tala maniera alla situaziun dad oz e tgei circumstanças che han effectuaun sia digren.

Origin retic ed empremas influenzas

Sur digl origin e la descendenza dils vegls Rets essan nus aunc oz orientai ordvart mal. Els han occupau el temps prehistoric il spazi

dallas alps orientalas, lein dir ca. naven dalla Furca tochen alla Adria ed encunter mesanotg segiramein tochen al Lag da Constanza. Ei setracta pia d'in pievel spirontamein muntagnard, cun in agen caracter genuin. Las numerusas excavaziuns prehistoricas en nossas muntognas — da menziunar ein surtut Crestaulta, la Muota da Falera, il Bot Panadisch a Panaduz, il Crest da s. Pieder a Cazas, Padtnal en Surmir, Motata en la Giadina bassa — lubeschan aunc oz buca da situar ils pievels primitivs. Podà ch'ils vegls Rets audan tier ils pievels indogermans, podà ch'els han ragischs aunc pli veglias.

Nus astgein denton presumar ch'ils Rets havevien gia el temps prehistoric il sentiment d'esser in pievel cumpact, unius e ligiaus tras il lungatg, tras las medemas disas ed isonzas, sco p. ex. tras la veneraziun dall'aua, dil fiug e dalla crappa sco forzas divinas. Biaras veglias expressiuns tipicas alpinas sco: bena, bleis/bleissa, brenta, comba, diervet/diarvets, dratg, frosla, gep/geppa, laussa, sliusa, tegia, umblaz reflecteschan aunc oz en nies lungatg il far e demanar, mo era la forza linguistica dil pievel retic.

Malgrad il territori alpester, serraus en dad aultas muntognas, han auters pievels influenzau gia baul pli u meins ils Rets. Tgei influenza ils Ligurs han giu sils Rets ei grev da decider; els paran d'haver occupau sco impurtonta pussonza la gronda part dalla Europa occidentala. Probabel d'origin ligur ein ils suffix -asca, -osco, -usco che secattan naven dalla Bondasca en Bergaglia tochen lunsch en las alps franzosas.

Pli relevanta ei l'emigraziun veneto-illira (ca. 500 onns avon Cristus) ord cuntradas encunter damaun dils Rets. Nums locals ed expressiuns agricolas dattan aunc oz perdetga da lur influenza sil lungatg e segiramein buca meins era sin la cultura retica. D'origin illir ein p. ex. nums locals sco: Andiastr, Plessur e Peist, Patnal, Vrin, Maliens (Trin) e Malogna (Ziraun); els dus davos smina ins la medema ragisch sco en 'muletg'.

Ca. entuorn 500 avon Cristus acquista era il pievel celt gronda impurtonza e serasa en sias differentas schlatteinas naven dalla Spagna sur la Frontscha e Bretagna tochen lunsch viaden en las alps orientalas. Ils Helvets e Leponts eran pievels celts. Enteifer tschenteners vegnan ils Rets confruntai cun la cultura celta che penetrescha dallas valladas enasi ni sur ils pass neu. Nus savein ch'ils celts ein stai in pievel guerril. Ord ils fastitgs celts che secattan tier nus surtut agl

ur dalla tiara retica, smina ins ch'ils Rets ein sedustai cun tutta vehemenza encunter in'invasiun celta, forsa denton buca adina cun success. Perdetga d'ina influenza celta dattan tier nus aunc oz nums locals sco: Dardin, Breil, Razén, Brinzouls, Ardez, Purtenza/Prättigau e plaids sursilvans sco: tschariesch (per scarplir coniv e glin), carpien e.a. Era Cuera deriva probabel dil plaid celt «curio» che munta 'schlatta'.

La Reto-Romontschia

Il substrat, q.v.d. la mischeida da cultura e lungatg ligur, veneto-illir e celt che selai constatar aunc oz en nies lungatg romontsch, ha per bia buc contonschiu l'impurtonza e dimensiun ch'ils Romans han giu pil svilup da lungatg e cultura retica. Ruma cun sia aulta cultura e tradiziun, artada dils Grecs ed augmentada tras atgna forza artistica e linguistica, ha imponiu siu sentir e patertgar cun ina consequenza e perseveronza unica a tut ses pievels subdits, aschia era als Rets.

Ils scribents romans descrivan Helvets e Rets sco pievels guerrils, barbari; els senuspevan buca da rumper ord lur refugi muntagnard giuado en las planiras romanas. Enconuschenta ei l'emigraziun radicala dils Helvets sut la bitgetta d'Orgetorix e la suttamessa digl entir pievel agl imperi roman igl onn 58 avon Cr. entras Julius Cesar. Pér ils figliasters digl imperatur Augustus: Drusus e Tiberius, suttamettan igl onn 15 avon Cr. ils Rets en sanguinus cumbats alla pussonza romana; els renconuschan denton l'autonomia retica en quei senn ch'els aschuntan buca ils Rets alla provinza helvetica, mobein fuorman in'atgna provinza: la Rezia. Quella cumpeglia il circuit naven dil Danubi tochen allas tschemas dallas alps. Las valladas reticas denton, che sbuccan enviers la planira dil Po, vegnan admessas alla provinza Gallia cisalpina; ellas fan buca pli part dil svilup dalla provinza Rezia.

La proclamaziun dalla provinza Rezia munta l'entschatta dalla romanisaziun da cultura e lungatg retic. Sil tschep retic s'enfiarla il latin vulgar dils Romans. La Reto-Romontschia sesviluppescha. La romanisaziun sin terren retic daventa buca d'in di a l'auter, mobein plaun a plaun enteifer ils tschentanners da suttamessa romana. Ils Romans drovan lur lungatg. Il latin ei il sulet lungatg uffical, il sulet

lungatg che vegn screts e duvraus per transit e commerci. Ils vegls suns retics semantegnan aunc ditg sper il latin, tuttavia tier ils purs muntagnards. Quei fatg conservativ effectuescha ch'il lungatg indigen retic vegn buca extirpaus dil tut, mobein ch'el viva vinavon en biaras expressiuns, era en bucca latina. Perquei numnein nus oz cun buna raschun nies idiom il reto-romontsch. Ils suandonts exempels duein dilucidar quei svilup: sper il plaid 'arader' (v.DRG) anflein nus sin terren romontsch 'criec' e 'cariga/carigia' (el Plaun); sper 'nuegl' e 'clavau' che derivan da fuormas latinas, dat ei in 'bargun' (cuntenius er'en 'Bravuogn'), in 'chischner' ed ina 'talina', plaids ch'ei pli vegls. La medema relaziun semuossa denter 'salin' e 'dumiec', 'anugl' e 'tschut', 'nuorsa' e 'botsch' e.a., in roman, l'auter retic.

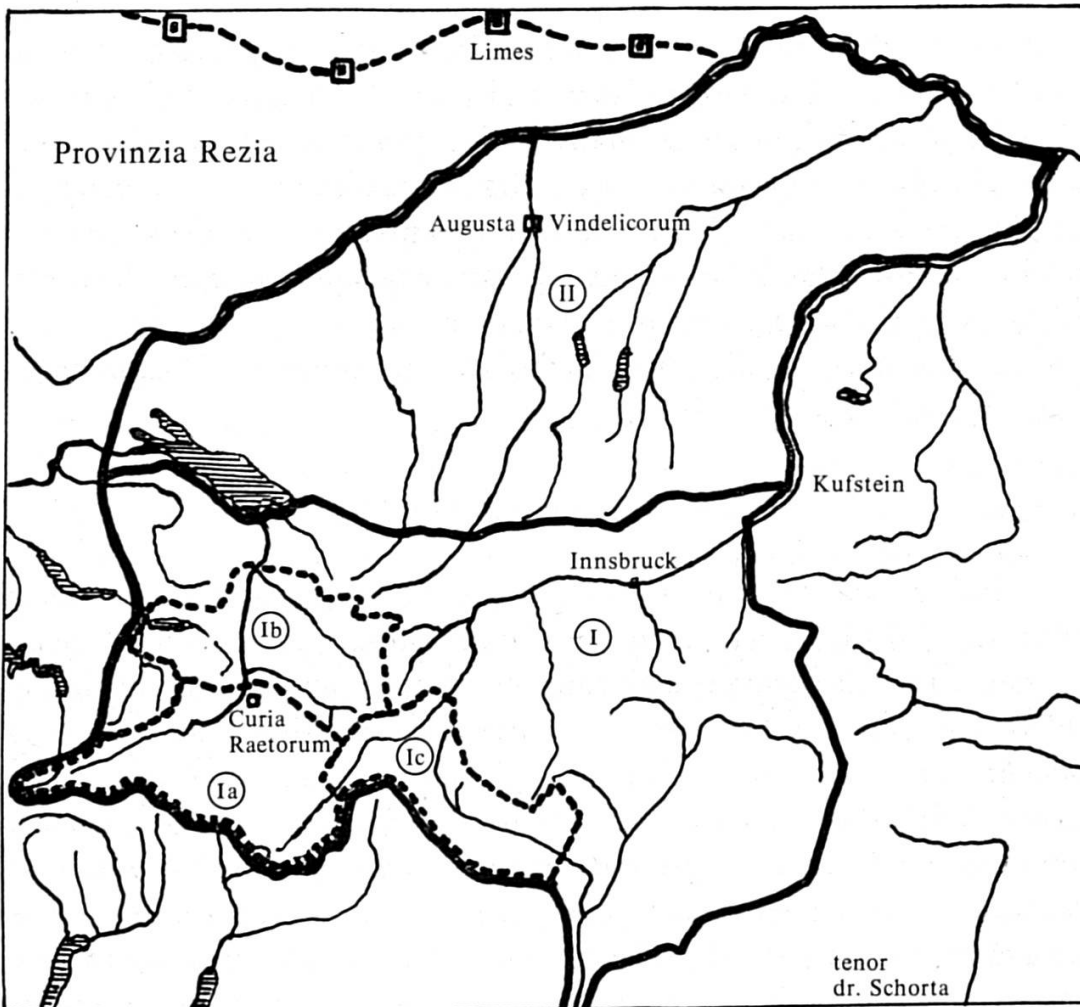
Ferton che l'expressiun 'ladin' deriva direct da 'latin', sereferescha il plaid 'romontsch/rumantsch' alla noziun latina 'romanice'; quella characterisescha il lungatg vulgar/provinzial ordeifer ils vegls cunfins romans dall'Italia, aschia en las provinziadas da Hispania, Gallia e Rezia, ed exprima che quei lungatg seigi mo semiglions al latin classic da Ruma. Quei fatg circumscriba era la relaziun dils Reto-Romontschs cugl imperi roman: els ein provinziads romanisai, cun gronda autonomia; malgrad tutta suttamessa mantegnan els veglias isonzas ed expressiuns reticas.

Exact tuttina sco en Rezia cuntegn il 'romanice' sin terren celt tontas e tontas expressiuns indigenas. Ins plaيدا leu dil galloroman e dil provenzal. Il reto-romontsch ed il provenzal ein vischins in da l'auter, vischins gia da vegl enneu e restan era vischins durant l'occupaziun romana. Aschia ha il reto-romontsch suns, plaids ed expressiuns che muossan clar e bein ina stretga parentella surtut cul provenzal e sur quel ora schizun cul catalan el nord dalla Spagna.

Tras ils Romans vegnan ils cunfins dalla Rezia slargai fetg encunter mesanotg tochen viado als cunfins dil Limes roman encunter ils pievels germans. Astg'ins supponer in emprem contact cul tudestg gia per quei temps? En sesez bein buc, perquei ch'ils Romans occupeschan l'entira cuntrada e che lur cultura e lungatg ein da tut outra tempra che l'impurtonza jastra el nord. E tonaton sto in'emprema influenza germana esser penetrada gia da quellas uras en las valladas reticas. Quei documentescha la veglia expressiun germana 'brutis' ch'ei d'anflar exclusivamein en inscripziuns dall'armada romana als cunfins dil Limes retic, mo ch'ei vegnida derasada egl intschess retic

ed ei semantenida tochen a nos dis en l'expressiun sursilvana 'la brit' e ladin 'la brüt'.

Rezia prima e Rezia secunda

I	Rezia prima	Ia	Rezia sura	II	Rezia secunda
		Ib	Rezia sut		
		Ic	Vnuost		

Igl onn 300 suenter Cr. dividea igl imperatur Dioclezian il territori dalla provinzia Rezia naven dil Danubi tochen allas fontaunas dil Rein, digl En, dall'Etsch e dall'Eisack en ina Rezia prima ed ina Rezia secunda. La Rezia prima cumpeglia il circuit alpin naven dil Lag da Constanza ensi, pia sper il Grischun ils cantuns Glaruna, S. Gagl, Appenzell, ina part dil Thurgau, lura Liechtenstein, Vorarlberg ed il Tirol tochen la Ziller encunter damaun e ca. Meran encunter miezdi. La Rezia secunda tschaffa il territori dalla Vindeli-

zia naven da Briganza tochen al Danubi. Alla testa d'omisduas Rezias stat mintgamai in preses; omisduas parts s'audan tier la provinzia cisalpina e la diocesa da Milaun. Augusta Vindelicorum (Augsburg) ei il marcau principal dalla Rezia secunda, Curia Raetorum (Cuera) dalla Rezia prima.

Sper il preses dalla Rezia prima habitescha era igl uestg a Cuera. Gia baul ein ils Rets vegni cristianisai tras ils Romans; pigl onn 452 vegn igl uestg Asimo menziunaus en ina purgameina. L'impurtonza culturala digl uestgiu da Cuera e dalla cristianisaziun selai documentar claramein era ord in'entira retscha d'expressiuns arcaicas-romanas ch'ei semantenidas egl intschess retoromontsch, aschia p.ex. 'baselgia' dil latin 'basilica' (ferton ch'il franzos drova oz 'église' ed il talian 'chiesa' che derivan dil latin 'ecclesia'), medemamein 'Tschuncheismas', 'jamna', 'viarva', 'alv' e.a.

La migraziun germana

Schiditg sco igl imperi roman ha pudiu mantener sia forza militara, ei il Limes retic staus ina ferma ustonza encunter l'influenza germana. Pievels germans emigronts ein vegni reteni gia als cunfins, ni ch'els ein stai liquidai cuort suenter lur invasiun. Dapi il tierz tschentaner denton serevoltan ils pievels germans cun tala forza naven dalla sbuccada dil Rein tochen al Danubi che las armadas romanas ein buca pli stgisas da tener frunt, tonpli ch'enzennas da decadenza characteriseschan il domini mundial roman. El 5avel tschentaner attaccan ils pievels germans tuttas fortezias romanas, rumpan e disfan quellas, sederschend cun vehemenza sin l'entira lingia viaden el territori roman. La Rezia secunda croda en lur mauns e vegn germanisada tochen als cunfins dalla Rezia prima, per gronda part tras ils Bajuvars. Ils Alemans penetreschan dapi 450 tochen el 7avel tschentaner lunsch el territori helvetic e catschan per adina in cugn german denter la Rezia ed il terren gallo-roman en Svizra franzosa. La Rezia prima resta pil mument bein aunc intacta, vegn denton tschinclada en quasi entuorn ed entuorn da pievels germans suenter l'invasiun dils Ostrogots en la Gallia cisalpina. Era la Rezia prima ei periclitada grondamein en sia existenza politica e linguistica, pertgei che naven dalla fin dil quart tschentaner tacca in eveniment suenter l'auter era ella el maguol.

La Rezia prima sut igl imperi dils Francons

Clodwig, il retg dils Francons, suttametta gl'onn 496 ils Alemans en ina sanguinusa battaglia al Rein. Las restonzas dils fugitivs anflan sustegn tier il retg Teodoric dils Ostrogots; quel protegia e schurmegia els, dond la lubientscha da colonisar sper la Rezia secunda era aunc las cuntradas al lag da Constanza en la Rezia prima.

Ina secunda frida bia pli nauscha e cun pli grevas consequenzas porta gl'onn 537: la Rezia prima senza il Tirol vegn suenter il cuort domini dils Ostrogots sut igl imperi dils Francons. Ils Ostrogots havevan strusch influenzau da num cultura e lungatg retoroman duront lur dominaziun da 493—537. Quella situaziun semida cun la suttamessa als Francons en sesez era buca immediat. Il cuntrari, ils Retoromans mantegnan lur isonzas en cultura e lungatg, bunamein aunc per 300 onns. Igl uestg da Cuera daventa pussent representant dils retgs Francons; il clerus promova e sustegn l'ierta retoromana. Ei para schizun che colonists alemans, penetrai duront quels tschentaners el territori retic, seigien vegni romanisai da nies pievel.

E tonaton munta la suttamessa agl imperi francon l'entschatta d'ina periclitaziun dall'existenza retoromontscha, e quei ord differents motivs:

1. Tras la dominaziun dils Francons vegn la Rezia privada da sia orientaziun politica cul sid dapi pli ch'in miez millenni enneu. Il contact cun l'Italia e cun igl origin roman vegn sluccaus, sche buca gest interruts diltut. Da c'neudenvi appartegnan ils Retoromans ad in imperi tudestg cun domicil en Germania.
2. Las muntognas dallas cadeinas reticas daventan en quei mument cunfins politics, culturals e linguistics che spartan la Romania dalla Germania.
3. Il commerci suonda surtut las vias enviers il nord. Igl imperi tudestg dispona grondamein dil transit sur ils pass retics; quel porta pli gronda influenza germana che latina en tiara retoromontscha.
4. Cun la suttamessa dalla Rezia prima als Francons vegnan sias cuntradas encunter mesanotg occupadas da populaziun alemana.

Il Lag da Constanza munta buca pli ditg ils cunfins linguistics denter tudestg e retoromontsch; quels vegnan biaronz stuschai adina pli e pli encunter miezdi ad ina lingia naven da Schänis el Gaster tochen al Hirschsprung sper Oberriet e lu sul Rein a Götzis el Vorarlberg. Quels cunfins linguistics, che se cristalliseschan enteifer tschentanners, semantegnan ditg e selain aunc oz reconstruir ord differenzas dialectalas settentriunal e meridiunal dalla lingia numnada.

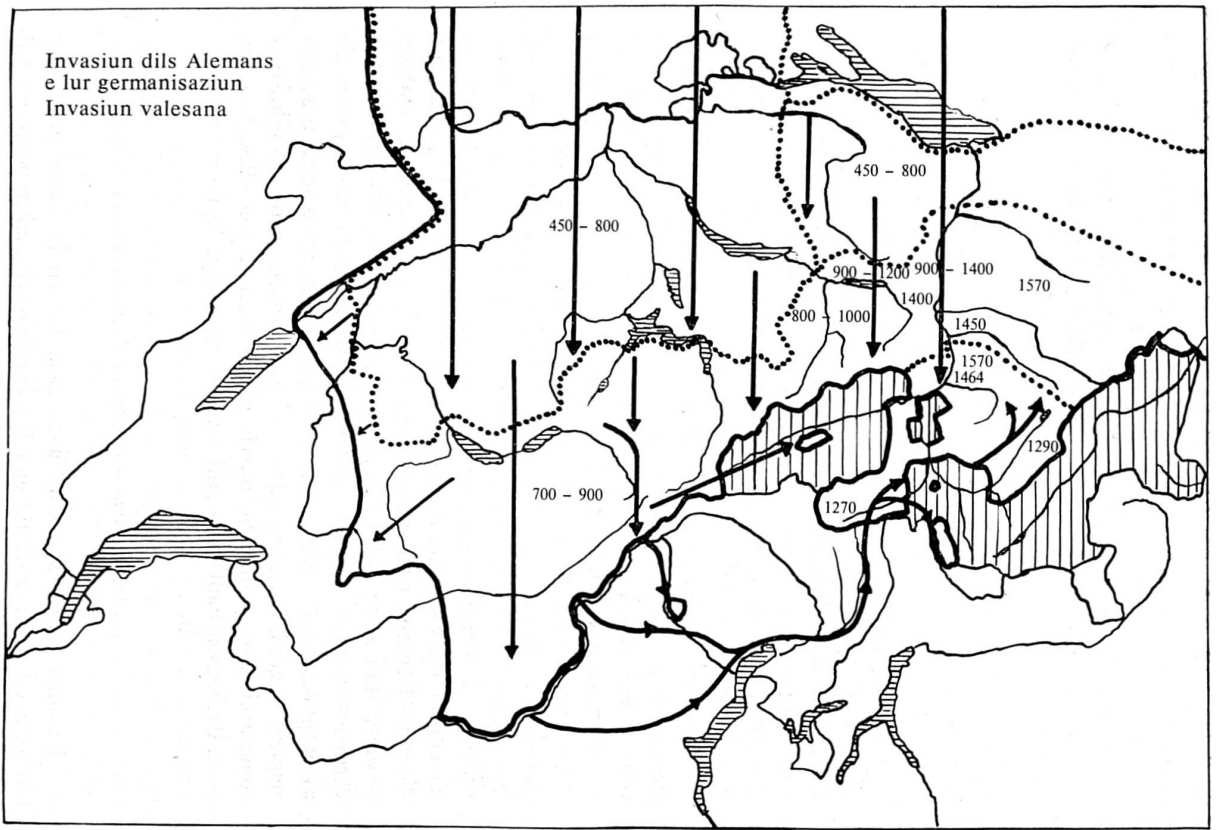
Massiva digren dil territori retoromontsch sut ils Francons

Egl interval da 450 tochen ca. 800 fa la germanisaziun gronds e rapids progress settentriunal dalla lingia: Schänis — Hirschsprung — Götzis. El 7avel tschentaner plidava ins aunc retoromontsch a Briganza. All'entschatta digl 8avel tschentaner numna ins ils habitants d'Arbon «Romani», e pli tard aunc anflein nus tier il renomau avat tudestg en claustra dall'insla Reichenau, Walañfried Strabo (†849), schizun l'expressiun «Retiani». Il «vocabularius S. Gallii», medemamein ord igl 8avel tschentaner, tradescha in autur cun fetg bunas enconuschientschas dil retoromontsch. Aunc all'entschatta dil 10avel tschentaner existan certas restonzas digl idiom romontsch el contuorn da S. Gagl.

Da l'autra vart munta denton gest la claustra da S. Gagl in impurtont center tudestg. Egl 8avel tschentaner cumparan las pli veglias annotaziuns tudestgas sin terren german en quella claustra. Las purgameinas dalla claustra indicheschon dapi gl'onn 700 numms tudestgs dils paders. All'entschatta dil 9avel tschentaner anfl'ins en in rodel tschiens e tschiens numms da spirituals ord il contuorn da S. Gagl, mo da quels fetg paucs pli buca tudestgs, aschia ch'ins sto presumar ch'igl entir territori seigi vegnius germanisaus enteifer igl 8avel tschentaner; certas restonzas ein forsa semantenidas tscheu e leu aunc per ca. in secul.

Era la cuntrada dil Lag dils quater Cantuns, ina gada da temps dalla provinzia helvetica aunc romana, vegn germanisada completa-mein en quei interval, cumpriu il territori dil cantun Uri enasi tochen la Val Scalina; la Val d'Ursera resta aunc per tschentanners romontscha (cf. Il Cumin d'Ursera da G.C. Muoth). La fessa denter il

Invasiun dils Alemans
e lur germanisaziun
Invasiun valesana

territori reto-roman e gallo-roman slargan Alemans bernes che s'avonzan el 8/9avel tschentaner sur ils cuolms el territori dil Valleis superiur e germaniseschan quel totalmein.

Naven dil 6avel tschentaner fa la germanisaziun era tut progress en Glaruna ed ei probablamein contonschida cul 10/11avel tschentaner.

Igl element german en la Rezia prima

En la Rezia prima, al sid dalla lingia Schänis — Hirschensprung — Götzis, semantegn il romontsch sut il domini digl uestg da Cuera. Quel ei el medem temps preses e cau ecclesiastic en ina persuna. Renomada ei la dinastia dils Victorids, ed ord quella igl uestg Tello che regala en siu renomau testament da 765 grondas possessiuns en Surselva alla claustra da Mustér, forsa per expiaziun dil mazzament da s. Placi.

L'influenza germana sefa valer da quei temps era en la Rezia prima. Ils habitonts indigens romontschs vegnan pli e pli savens en contact cul lungatg tudestg, surtut tras il transit e commerci. Egl 8avel tschentaner ein gia famiglias tudestgas sesentas en Rezia prima, e quei per part tochen siaden en las valladas renanas sco p.ex. en Surselva. Aschia cuntogn il testament da Tello gia numns germans sco 'Helanengo' e 'Helarinengo'. Pauc pli tard anflein nus gia numns tudestgs el plural en purgameinas indigenas. Quei fatg lubescha la conclusiun ch'ei setracta en quels cass da tut ina parentella, aschia per Termin (Trimmis) e Cuera. Ei croda vinavon si che ton la mumma sco la niaza digl uestg Tello han gia il prenum tudestg 'Theusinde'. Ina certa infiltraziun semuossa pia era sin terren dalla Rezia prima gia avon gl'onn 800. Nus astgein supponer ch'expressiuns tudestgas seigien vegnidas empristadas da quei temps, mo assimiladas e romontschadas aschia che mo il filolog enconuscha ellas aunc oz, p.ex. baghegiar, uaul-gaud-god, vanaun, glied, pur e.a.

Midadas disfavoreivlas en la Rezia prima

Entuorn gl'onn 800 semida la situaziun en la Rezia prima per disfavour dil romontsch. Igl onn 773 confirmescha igl imperatur Carli

il Grond en in decret special las veglias instituziuns politicas cugl uestg alla testa; mo gia suenter ver 30 onns sparta el 806 la Rezia prima en ina Rezia sura (Churrätien/Churwalchen) ed ina Rezia sut. Ils cunfins fuorma la Landquart. En quei mument pren igl imperatur orda maun tuttas pussonzas politicas agl uestg da Cuera e surdat quellas ad in duca Hunfrid ed a sia figlialonza sco capo e preses dil ducadi dalla Rezia sura. Cheutras perda igl uestg quasi tutt'influenza directa ed indirecta sin siu pievel ed era la pusseivladad da promover e schurmegiar vinavon cultura e lungatg. Il duca Hunfrid e sia suite ein d'origin tudestg.

Aunc ina midada disfavoreivla tucca la Rezia: Igl onn 843 vegn igl uestgiu da Cuera distaccaus dalla diocesa da Milaun ed aschuntaus alla diocesa tudestga da Mainz. En quei mument rumpan ils davos ligioms cul sid, ed era l'orientaziun ecclesiastica sedrezza da cheudenvi suenter directives politicas da mesanotg. La consequenza da quella decisiun tras ils retgs francons ei la germanisaziun dalla aristocrazia ecclesiastica. Anflein nus avon quei decret relativamein fetg paucs nums tudestgs els rodels dils uestgs da Cuera, sche s'augmentan quels immediat suenter tochen a nums exclusivamein tudestgs.

Signurs feudals tudestgs en tiara romontscha

Igl entir territori dalla Rezia sura e sut vegn incorporaus igl onn 917 al ducadi aleman. Quei pass introducescha la germanisaziun tras la signaria seculara, pertgei che feudals tudestgs sorprendan ussa il tgamun en Rezia e sesentan en nossas valladas ils signurs, tochen che las forzas democraticas sfraccan el 14/15avel tschentaner lur pussonza.

Il feudalissem envia buca mo singuls feudals tudestgs en nossa tiara, mobein entiras roschadas che suondan ils ducas e conts sco vasals, ministerials, mistergners e purs. La forza politica e culturala ei dalla bial'entschatta enneu gronda avunda per germanisar ualti prest era l'aristocrazia indigena romontscha. Quasi tut ils castials en nossa tiara portan nums tudestgs: Frauenberg, Fryberg, Greifenstein, Grüneck, Haldenstein, Heinzenberg, Hohenrätien, Jörgenberg, Kropfenstein, Löwenberg, Neuenburg, Ortenstein, Obertagstein, Rappenstein,

Rietberg, Ringgenberg, Strassberg e.a. Tudestg ei il lungatg dils signurs. Mo il pievel indigen, subdits ni libers, drova aunc siu vegl lungatg mumma. Quella midada sociologica havess en sesezza stuiu tucrar nies lungatg e nosa cultura quasi mortalmein, pertgei ch'ussa muncava scadin sustegn politic, cultural e per part era ecclesiastic. Il romontsch vegn degradaus ad in lungatg da scalem inferiur; la noblezia sedistacca dalla schenta purila subdita. Sche quella midada structurala ha tonaton buca extirpau il lungatg indigen, sche schai ina raschun bein en la ferma resistenza che nies pievel, da vegl enneu disaus d'esser libers ed independents, ha prestau a tut feudalissem e ch'ei alla finala semanifestada grondiusamein en la fundaziun dallas treis Ligias.

Ina locuziun significonta ord il Plaun datescha forsa ord il temps dils castellans: «Tudestg discuoran mo ils signurs ed ils parlars».

Il lungatg dallas purgameinas

En la secunda mesadad dil 13avel tschentaner vegn il lungatg dallas purgameinas midaus dil latin al tudestg. Sin terren svizzer dateschan las empremas purgameinas tudestgas els marcaus ord il temps suenter 1250. L'emprema brev dalla Confederaziun digl onn 1291 ei aunc scretta per latin; tut las suandontas ein cumpiliadas per tudestg. El Grischun datescha la pli veglia purgameina tudestga ord igl onn 1278; ella ei signada digl uestg da Cuera, dil duca Hugo da Werdenberg e da Walter da Vaz.

La colonisaziun alemanica e bavaresa

Parallel cun la noblezia, gie per part clamai e favorisai da lezza, secollocheschan colonists alemans ed era bajuvars en las cuntradas suenter il Rein enasi tochen forsa encunter Cuera ed infiltreschan en roschas la populaziun indigena cugl element german; en vesta al svilup che la historia retica pren tras la noblezia seculara ed ecclesiastica secapescha ei che talas colonias vegnan buca pli romontschadas. Aschia stattan purs e bein era mistergners tudestgs sper indigens romontschs surtut en las cuntradas dalla Rezia sut. E nus stuein presumar ch'els seigien stai duront tschentaners in sper l'auter e

ch'els 'hagien introduciu in'epoca da bilinguitad cun tut sias consequenzas. L'emigraziun alemana-tudestga effectuescha d'in maun ina midada evidenta en la cumposiziun dil pievel e da l'otra vart plaun a plaun la midada da lungatg, e quei bein senza cumbat. Ils indigens cedan lur idiom retoromontsch pli e pli alla tschontscha tudestga dils colonists. Quell'evoluziun ha cuzzau ca. 500 onns, e l'unda ei s'avanzada ad in s'avanzar dalla vallada renana enasi, bau pli rapid, baul pli plaun, tut secund la constellaziun e la resistenza dalla populaziun indigena ni il diember da colonists.

Ina cronologia dalla germanisaziun en la Rezia sut selai buca eruir cun segirtad. Il material che lubescha certas conclusiuns ein purgameinas ed urbars; prenums e schlatteinas, sco era numms locals ein impurtonts muossavias. Ultra da tals documents porta era la filologia moderna glisch el stgir dil temps vargau, pertgei la germanisaziun ha buca pudiu extirpar tuttas influenzas dil lungatg indigen, schi ferma e rigurusa ch'ella po esser stada; aunc oz suenter 500 tochen 1000 onns anfla il linguist interessants fastitgs fonetics, grammaticals e buca il davos era lexicals els dialects tudestgs sin terren oriundamein romontschs.

L'entschatta dalla germanisaziun encunter miezdi dil Hirschenprung astg'ins datar cul 9avel tschentaner, ed ella po haver cuzzau suenter il Rein enasi el s. Gagl, el Vorarlberg ed el Liechtenstein tochen viaden el 13/14avel.

Il medem temps ca. vegn era la cuntrada suenter il Lag Rivaun u Lag da Walenstadt (che vul dir 'Gestade der Walen oder Welschen) neuasi germanisada toc per toc en differents intervals che selain aunc reconstruir andantamein ord las differentas fuormas dialectalas.

Denter il 12avel e 15avel tschentaner quent'ins oz d'astgar fixar la germanisaziun ella cuntrada da Sargans; il romontsch para d'esser semantenus cheu anzi pli ditg ch'a Flums ed a Ragaz/Faveras; el davos liug vegn la claustra a haver accelerau la germanisaziun. El mument che la cuntrada vegn acquistada 1460 dalla Confederaziun, era ella gia germanisada totalmein.

Dil territori grischun s'udeva aunc il Signeradi cun Fläsch, Maienfeld, Jenins e Malans tier la Rezia sut. Ins suppona che quella cuntrada ed era ils V Vitgs tochen Cuera seigien vegni germanisai egl interval dil 14avel tochen alla fin dil 15avel tschentaner, forse las pli davosas restonzas aunc all'entschatta dil 16avel.

La germanisaziun dil marcau da Cuera e da siu contuorn

La germanisaziun dil marcau da Cuera ei senza dubi vegnida favorisada dallas consequenzas dil barschament digl onn 1464. Quasi gl'entir marcau ei vegnius intschendhaus. Per baghegiar si el danovamein ein surtut roschas e roschas da mistergners da lungatg tudestg secasai cun lur famiglias definitivamein a Cuera, quei tonpli ch'igl ei reussiu al marcau da sefar libers totalmein digl uestg suenter il barschament e da daventar independents. Secapescha che la germanisaziun era gia avanzada cheu fetg ord tut ils motivs gia allegai, mo il davos stausch ha il barschament caschunau; probabel eis ei stau in stausch anetg e da rudien.

Cun Cuera denton croda il vegl ed impurtont center politic, ecclesiastic, linguistic e cultural, il ligiom che havess pudiu tener ensemen las differentas valladas lateralas dil Rein, la punt che havess saviu gidar da surventscher il tagl denter ils differentes idioms. Fuss il marcau da Cuera vegnius germanisau in tschentaner pli tard, fussen las numerusas scartiras el cumbat religius dalla reformaziun e cunterreformaziun bein vegnidas stampadas cheu e probablamein era el romontsch da Cuera; quel havess podà giu la premissa da daventar lungatg da scartira romontsch per tuttas valladas grischunas. El mument che Cuera ei staus germanisau, manca in center romontsch, ed el decuors dalla reformaziun vegnan differentes idioms romontschs screts e fixai.

En connex cun la reformaziun entran ils habitonts grischuns en in pli stretg contact ch'antruras cun la Svizra bassa, ils reformai surtut cun Turitg, ils catolics cun Lucerna e cun l'ulteriura Svizra centrala. Igl element tudestg serinforzescha a Cuera e contonscha tras la reformaziun era ina certa radiaziun el contuorn. La germanisaziun tschaffa enteifer il 16avel tschentaner Malix, Maladers, Favugn, Tumein e progressescha el Scanvetg, en Purtenza, a Churwalda ed a Tusaun.

Dus renomai cronists dattan bien sclariment sur dalla situaziun linguistica el contuorn da Cuera all'entschatta dil 16avel tschentaner. Aegidius Tschudy scriva en sia cronica «Die uralt warhafftig Alpisch Rhetia», cumparida 1538:

«Die gemelt Rhetisch spraach ist innert anderhalbhundert jaren merklich abgegangen, vnd die tütsch zugenomen, als

noch taeglich beschicht, dann wenig über menschen gedechtnuss die statt Chur vnd ferner hinab noch alles waelscher sprach gewesen so yetz die Tütsch angenommen.»

Pli tard descriva Duri Campell 1571/72 en sia cronica latina «Raetiae alpestris topographica descriptio» aunc ina gada la situaziun dil lungatg da Cuera e contuorn:

«Sco ins rauenta el pievel, ei il lungatg retic vegnius plidaus tochen ca. avon 100 onns, q.v.d. tochen all'entschatta dil 16avel tschentaner. Dapi tschien onns denton eis el svanius ed il tudestg progressaus aschi fetg che mo quel vegn aunc duvraus oz publicamein. La pluralitad capescha bein aunc il retic, mo plaيدا nuidis quel e mo sch'ei vegnan sfurzai leutier tras las circumstanças commercialas culs vischins. Mo paucas famiglias emigradas neutier d'enzanua tschontschan exclusivamein retic a casa».

El decuors da pli che melli onns ei la germanisaziun serealisada naven dil Lag da Constanza suenter il Rein enasi tochen a Cuera e suro. Il dialect da Cuera characterisescha gia Duri Campell cul predicat d'in pli fin ed elegant ch'il lungatg dils Gualzers («elegantius paulo nitidiusque»). Il dialect da Cuera vegn aunc oz taxaus per in bi lungatg, perquei ch'el stat pli datier dil lungatg da scartira. Cheu semanifestescha ina ferma influenza directamein ord la Germania tras ils numerus colonists germans. Ina curiositad dialectala da Cuera munta la schinumnada 'aspirata' dil 'k' tier 'kh' che vegn declarada ord l'influenza dalla canzlia e dils colonists germans. Sper Cuera drova mo aunc il marcau da Basilea l'aspirata, puspei muort la stedia influenza ord il nord. Mo era il romontsch d'antruras muossa aunc oz tipics fastitgs en nums locals, sco era en ina roscha plaids e locuziuns dil dialect tudestg, p.ex. sgarnuz, a schiefi tschera; i kuma verruggt, i kuma krank e.a.

L'emigraziun dils Gualzers ni Vallesans

Pli tard che la germanisaziun suenter il Rein enasi serasa la germanisaziun da surengiu tras l'invasiun dils Vallesans en las

muntognas e valladas grischunas solitarias e tochen dacheu per part strusch colonisadas. Enteifer la fin dil 13avel tochen viaden el 14avel tschentaner emigreschan Vallesans en nossa tiara en pliras roschadas. Ei setracta dils Alemans ch'han a sias uras occupau il Valleis superieur tochen lunsch oragiu en la part centrala. El 13avel tschentaner vegn lur patria memia pintga e stretga. Adina puspei ston entiras famiglias emigrar. Ils emprems surmuntan las pezzas vallesanas vi en Val Formazza ed en Val Sesia, per part era sur il Simplon e Teodul en las cuntradas encunter miezdi. Certs colonists ein secollocai cheu cun lur famiglias, auters ein s'avanzai dallas valladas giuado tochen a Locarno e Blizuna, (Bosco-Gurin ei aunc oz ina colonia vallesana el Tessin che ha manteniù siu lungatg e sias atgnadads). Cun lubientscha dils signurs da Sax-Misox emigreschan roschadas da Gualzers dalla Mesolcina enasi, sur il San Bernardino tochen a Hinterrhein e prendan plaun e plaun domicil en Valrein ed Avras. Quei daventa cun consentiment dils signurs da Vaz che concedan als colonists vallesans gronda libertad ed autonomia. Pli tard, cu quellas valladas ein occupadas da colonists, penetreschan novas roschas che dattan suenter sur il cuolm en Val s. Pieder e dalla val viado tochen a Lunschania e s. Martin, en Val Stussavgia e la vallada ora tochen a Tenna e Sculms, encunter Versomi e Valendau, s'avonzan sur Tavellas (Glaspass) sils aults dalla Muntogna a Tschappina ed Urmein, occupeschan en la Val dalla Alvra Mut, en Surmir l'Alp Flix, la Val Faller e Sblox. Gia 1289, pia fetg baul, han ils signurs da Vaz lubiu als Vallesans da colonisar Tavau. Dacheu ano serasan els ora sul Striera (Strela) vi el Scanvetg a Langwies, Arosa e Peist, vi a Prada, Runcalier e Churwalden tochen a Jux suls cuolms da Domat. Da Tavau ano germaniseschan ils Gualzers Tain e Ferrera (Wiesen e Schmitten) en la Val d'Alvra e da l'auter maun Claustra en Purtenza; da cheu ano coloniseschan els da vart seniastra Furna e Valzeina e sur il cuolm vi schizun Says els V Vitgs, da vart dretga St. Antönien, Sievgia, Stürvis sur Malans e Guscha sur Maienfeld; sur Ragaz occupeschan els la Val s. Margriata, las vals Tamina e Calfeisen, sur Flums Tannenboden. Pli tard s'avonzan els schizun lunsch viado el Vorarlberg, Montafun, Tirol e contribueschan era il lur alla germanisaziun dil vegl territori retoroman en l'Austria.

Forsa zatgei pli tard ein Vallesans arrivai sin in'otra ruta sur la Furca en Val d'Ursera, sur l'Alpsu en Tujetsch e Medel, probabel a

Laus e s. Benedetg e han occupau l'entira terrassa da Sursaissa; da cheu sbargattan els en Lumnezia, nua ch'ins smina Vallesans a Vrin, Pruastg, Surin, Silgin ed era a Signina sper Riein. Probablamein germaniseschan els Valendau e Versomi e s'entaupan cheu culs Gualzers ord Stussavgia.

En Surselva e Surmir, pia en valladas bein populates gia da quei temps, ein pintgas colonisaziuns vallesanas vegnidas assimiladas dils indigens e romontschadas. Mo nums locals p.ex. sin -engia, -nengia, -schlina, -schina e.a., era expressiuns appartas sco p.ex. «uatar» che vegn duvraus per ir tras l'aua a Selva (waten), tradeschan aunc fastitgs germans, probabel dils Vallesans. Gest Sursaissa muossa bein, cun tgei perseveronza ch'ils Gualzers han manteniu lungatg ed atgnadads culturalas tras tons tschentanners tochen a nos dis, e quei enamiez ina populaziun spirontamein romontscha. Tonpli ei quei stau il cass en valladas mo levamein populates da lezzas uras, sco p.ex. en Valrein ed Avras, en Stussavgia, a Tavau, entadem il Scanvetg e sils aults en Purtenza. En quellas valladas ei la populaziun indigena svanida, q.v.d. vegnida germanisada cumplettamein. Nums locals dattan aunc oz perdetga d'in pievel romontsch d'antruras, p.ex. ad Arosa: 'Carmenna', 'Furgga', 'Valbella', a Langwies: 'Fondei', 'Palätsch', 'Rufinätscha', 'Sapün'.

Las consequenzas dall'invasiun vallesana en territori romontsch ein evidentas e relevantas. Las colonisaziuns vallesanas en vitgs ed uclauns, en vals e valladas grischunas derasan da surengiu viarva e cultura alemanica cun ina forza elementara ed ina perseveronza che mo in pievel muntagnard sa manifestar. L'influenza ei stada ton pli gronda, perquei ch'ils Vallesans han dalla bial'entschatta enneu capiu da segirar lur libertads persunalas e politicas, gudidas pli baul avon l'emigraziun en l'atgna patria, era sil terren da lur colonisaziuns. Quella libertad ston ils signurs da Vaz garantir als Vallesans quasi sco prezi per lur colonisaziun.

Tgei impurtonza politica ch'ils colonists vallesans els cuolms grischuns han contonschiu, documentescha nuot meglier che la Ligia dallas diesch dertgiras, fundada 1436 a Tavau el center vallesan il pli impurtont. Da quellas uras ed aunc ditg suenter eran Purtenza, Scanvetg e la vallada da Churwalda per gronda part romontschs. Il lungatg uffical dalla Ligia dallas diesch dertgiras ei dalla entschatta enneu, sut la bitgetta da Tavau, il tudestg, aschia che la viarva

romontscha ei bein strusch zacu vegnida en honur sin dietas e radunonzas.

El medem temps che la germanisaziun fa naven dil 13avel tochen el 16avel tschentaner progress rapids da sutensi, serasa da surengiu il dialect vallesan cun bien success en las valladas aunc romontschas.

La viulta definitiva dat la reformaziun en Purtenza e Scanvetg, aschia che quellas valladas ed era Churwalda ein germanisadas cumplettamein alla fin dil 16avel tschentaner. Campell menziunescha en sia cronica ch'el hagi enconuschiu els onns trenta dil 16avel tschentaner aunc biars habitonts en Purtenza che plidavan denter els romontsch, sin via ed en commerci denton il dialect da Tavau. Dil mument ch'el scriva sia cronica 1571/72 pretenda il cronist ch'ins anfli mo pli fetg darar tscheu ni leu in che plaidi aunc romontsch en l'entira Purtenza.

Ord motiv ch'il dialect vallesan sedistingua fetg dil dialect alemanic suenter il Rein enasi, selai aunc oz constatar ord las differentas fuormas, con lunsch che l'influenza da sutensi ni da surengiu ha effectuau la germanisaziun. En Purtenza seconcentre-schan in'entira roscha cunfins linguists en la stretga suenter Aschera, pia el contuorn ca. da Fagieu (Buchen). Era en Scanvetg sedifferenzescha il lungatg vallesan sisum la vallada a Langwies e Peist aunc oz evidentamein dil lungatg da Maladers ensi sur Luen/Castiel tochen s. Pieder.

Ei la germanisaziun suenter il Rein enasi sesviluppada organica-mein enteifer tschentaners, probablamein senza cumbat, ni silpli lu en singuls loghens, sche han ins per part fatg frunt alla germanisaziun vallesana da surengiu. Aschia scamondan ils Lumnezians 1457 da vender, impegnar ni schar a tscheins beins e casas ad jasters che seigien da derivonza buca 'Churwalen' ed appartegnien buca alla Casa da Diu. Era ina maridaglia d'indigens cun jasters ed jastras era dependenta dalla lubientscha dil mistral e dils geraus. A Claustra sedispetan Vallesans e Romans alla fin dil 15avel tschentaner per l'honor dalla mistralia. En Giadina muntava l'expressiun 'Gualzers' aunc viers la mesadad dil 16avel tschentaner ton sco 'barbars' che vul dir glied maldarpada e ruha.

Ladin e romontsch daventan lungatgs da scartira

Sche la reformaziun ha extirpau definitivamein la viarva romontscha el contuorn da Cuera, en Purtenza, Scanvetg e Churwalda, munta ella da l'otra vart sin terren aunc ferm romontsch il mument, nua che la tschontscha romontscha daventa lungatg da scartira. La litteratura romontscha entscheiva bein cun la «Chanzun da la guerra da'gl chasté d'Müs» da Gian Travers igl onn 1527, mo la forza litterara sefa valer pér 1560 cun la translaziun dil «Nouf Testamaint» tras Giachen Bifrun e 1562 tras il «Cudesch da Psalms» da Duri Campell. Ils dus reformaturs engiadines aulzan en lur prosa semplia, pura, plein valur e vigur, il ladin alla altezia d'ina viarva litterara, arvan al pievel indigen ils eglis per siu lungatg e sia bellezza, aschia che quel empren d'apprèziar e carezar l'ierta romontscha. Denton ha quella prestaziun zun considerabla buca svegliau mo admiraziun. A Giachen Bifrun renfatscha ins p.ex.: «Alchüns oters dian: che schi nos plêd uain scrit & stampô, che uuol esser chiaschun, che bgiers nu uignen à trametter lur infauns ad imprender ne Tudaisthck ne Latin, et allô tres uain ad arestêr grusêra lieud in nos pajas.»

Dalla Giadina sederasa anim e slontsch per la causa romontscha vi en Tumliasca, nua che Bonifaci e Nauli scrivan gl'emprem sutsilvan. Mo era en Surselva cumparan beingleiti las empremas publicaziuns romontschas tras il predicant da Glion, Stefan Gabriel, tras il plevon catolic Balzer Alig e lu tras ils caputschins. La Tumliasca ei buca stada stgisa en quei mument da scaffir las premissas per ina punt denter il ladin ed il sursilvan. Quels dus idioms semantegnan e sesviluppeshan duront ils suandonts tschentanners sco lungatgs da scartira.

Ina reha litteratura romontscha da tempra religiosa, scretta da vart reformada e catolica, franchisescha e stabilisescha il lungatg indigen egl avegnir. Denton effectueschan ils Romontschs buca che lur lungatg vegni declaraus sco lungatg ufficial en las treis Ligias sper il tudestg. La dieta dallas treis Ligias declara anzi 1575 e confermescha 1683 che mo il tudestg seigi lungatg ufficial, e quei malgrad ch'il recess dalla Ligia nauscha da 1572 era vegnius screts per romontsch.

L'impurtonza dil retoromontsch crescha considerablamein el mu-

ment ch'el sa vegnir screts. Haveva Aegidius Tschudy remarcau aunc 1538: «Die Retijsch spraach ist nicht gericht, dass man sie schryben könne», sche prestan reformaturs e cunterreformaturs romontschs il mussament dil cuntrari. Quei fatg ei ton pli impurtonts, perquei che las empremas scolas vegnan introducidas en nossas valladas gest durons ils cumbats dalla reformaziun e contrareformaziun, en vitgs reformai tras ils predicants, en vitgs catolics surtut tras ils caputschins. Ins empren da leger e bein era da scriver per romontsch. Senza lungatg litterar romontsch fuss il prighel staus fetg gronds ch'il tudestg fuss serasaus cun rapiditad schizun el territori spirontamein romontschs da lezzas uras.

Negligientscha dil lungatg romontsch el 19avel tschentaner

La confirmaziun dil romontsch ad in lungatg da scartira lubescha alla baselgia e silsuenter era alla scola da sesurvir dil lungatg mumma, aschia che la germanisaziun fa dapi 1600 tochen 1900 apparentamein buca gronds progress. En verdad denton porta il 19avel tschentaner midadas radicalas che s'effectueschan pér alla sava da nies tschentaner. La situaziun sociala semida da rudien e cun ella la relaziun dil pievel romontsch cun siu lungatg mumma. Igl ei il mument, nua ch'era nies pievel senta l'evoluziun generala naven dall'agricultura tier l'industria, tier transit e commerci che seconcentreschan pli e pli els marcaus. La tendenza materialista sefa valer era en la populaziun romontscha ed effectuescha midadas structuralas. Il tudestg daventa els egls da biars pli e pli il sulet lungatg che lubescha in svilup economic ed empermetta success en la veta.

Il temps dil sclariment intensivescha il sforz da migliorar las scolas, mo ignorescha cumplettamein ils dretgs elementars da scola-ziun el lungatg mumma romontsch. Quei documentescha p.ex. la nova lescha da scola digl onn 1794 che preveda mo l'instrucziun tudestga; il pievel accepta buca ella. Igl onn 1803 entra la Rezia sco cantun Grischun en la Confederaziun, quei che rinforzescha puspei l'influenza tudestga, pertgei tuts decrets federals sco era ils cantunals vegnan presentai mo en tudestg.

Als cunfins tudestgs-romontschs han ins tudestgau gia all'entschatta dil 19avel tschentaner las scolas e per buna part era la

baselgia. La conferenza scolastica da Schons/Valrein s'occupescha p.ex. igl onn 1830 gia cun la damonda: «Ist es wünschbar und aus welchen Gründen, an die allmähliche Ausrottung der romanischen Sprache in unserem Kanton zu denken?». Talas tendenzas penetreschan naven digl ur lunsch viaden en tiara romontscha ed anflan era cheu ina certa accoglientscha. Ins vegn pli e pli indifferent enviers siu agen lungatg e cultivescha buca pli sufficientamein quel. L'influenza dil tudestg semuossa adina dapli el scazi da plaids, mo attacca era la fonetica, la morfologia e la sintaxa. Ins entra en in stadi d'interferenza, q.v.d. ins transpona expressiun e patratg romontsch el lungatg tudestg ed ei da l'otra vart prest buca pli stgis da salvar siu agen lungatg; quel vegn infectaus pli e pli fetg dil sentir tudestg. Quei ei il trest resultat che la Sutselva porscha entuorn 1900 e suenter. Schi ditg che las famiglias romontschas mantegnan aunc lur lungatg, po el setener, malgrad che la scola e la baselgia disgeschan. Quei documentescha Domat en ina moda e maniera eclatanta. La prestaziun da Domat dapi la germanisaziun da Cuera e dapi la reformaziun ei respectabla: Domat marca cun in saun giudezi per tradiziun e lungatg 500 onns ils cunfins romontschs, malgrad la germanisaziun davos siu dies.

El territori periclitau exerciteschan famiglias tudestgas la medema funcziun sco ils colonists germans antruras suenter il Rein enasi. Alla fin dil 19avel tschentaner ed all'entschatta dil 20avel vegnan Panaduz, Cazas, Seglias en Tumliasca, Farschno, Filisur, Ziraun germanisai e loghens da cura sco San Murezzan, Puntraschigna, Lai, Flem ed era il marcau da Glion per part. Cheutras vegn il territori romontsch scarpaus dapart da cugns germanisai, ed ei para quasi ina miracla che la viarva romontscha vegn buca stuschada anavos radicalmein tochen els pli davos encardens dallas valladas muntagnardas grischunas.

Prof. Morf, in filolog da Berna, scriva 1888:

«Die Hauptverkehrspunkte werden in absehbarer Zeit zu völliger Zweisprachigkeit gelangen und durch diese Phase hindurch schliesslich deutsch werden, während in den mehr abgelegenen Tälern und Dörfern die Reste rätischen Sprachgutes sich noch einige Menschenalter erhalten mögen, dem Untergang ist dieses bedrängte Stück romanischen Sprachgutes sicher geweiht».

Che quella sentenza da mort ei tochen oz aunc buca severificada, ei senza dubi il grond meret dalla renaschientscha retoromontscha cun tut ses collaboraturs e promoturs tochen a nos dis, cun ses poets e scribents, cumponists ed artists.

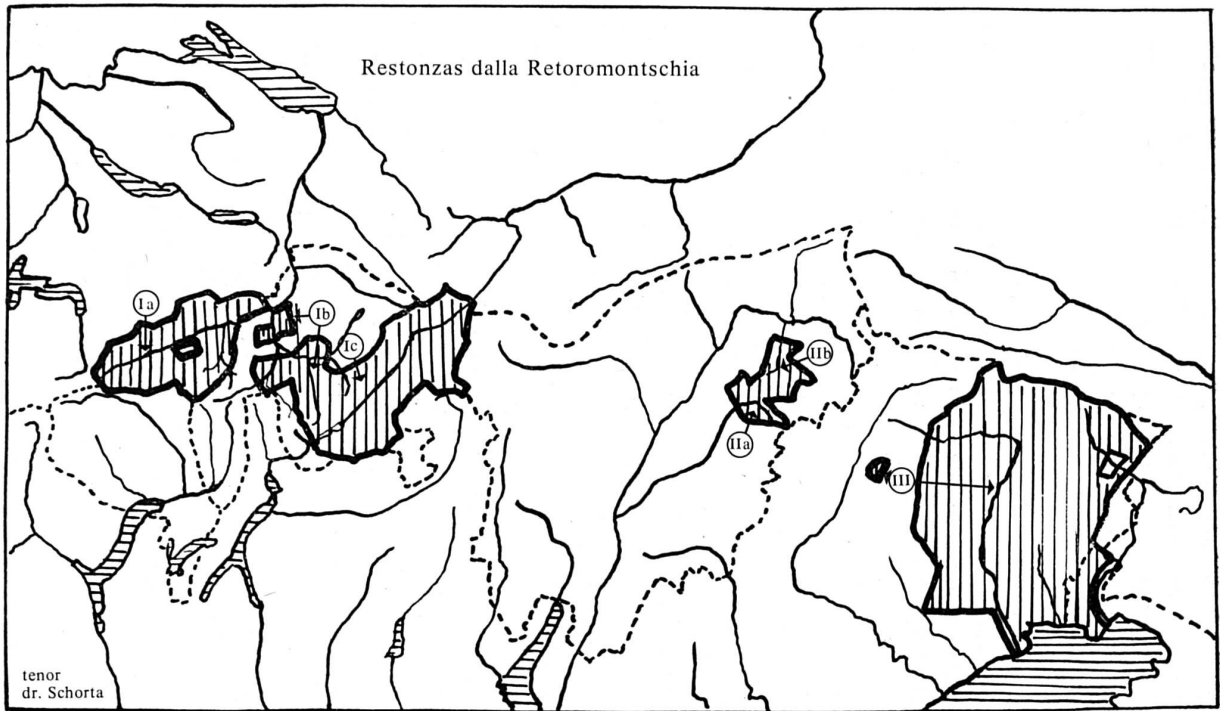
La Romontschia periclitada ha anflau capientscha e sustegn el Grischun ed en la Confederaziun. Igl onn 1892 vegn il romontsch declaraus sco tierz lungatg ufficial el Grischun sper il tudestg e talian. Il pievel svizzer aulza 1938 la viarva romontscha al scalem d'in lungatg naziunal.

Progress dalla germanisaziun en nos dis

L'emprema e secunda uiara mundiala han danovamein midau la fatscha dalla tiara romontscha en disfavour da siu lungatg e sia cultura. L'evoluziun tecnica ed il quitau per il progress economic domineschan. La confruntaziun cul lungatg tudestg daventa pli e pli intensiva e semuossa quasi en tuts vitgs ed uclauns romontschs. Il lungatg tudestg s'avonza cun ried sur Glion o a Tavanasa/Breil, Trun, Mustér e Sedrun, periclitescha grondamein Trin, Domat e Razén, fa progress rapids en Tumliasca e Muntogna, nua che Roten e Scharans, Sarn e Flerden ein gia germanisai, penetrescha en Val Schons e pass per pass en Val d'Alvra, germanisond adina pli Casti, Surava, Bravuogn, en Surmir Savognin e sederasa en Giadina aulta adina pli e pli fetg.

Ord la renaschientscha retoromontscha ei la Ligia Romontscha carschida e tgira oz en stretga collaboraziun cun las societads affiliadas la tschontscha romontscha. Per contonscher lur finamira e reussir el manteniment da nossa viarva ston tuttas instituziuns saver quintar cul susteniment, la bunaveglia e surtut la perschasiun dil pievel romontsch, decimaus enteifer in ed in miez milleni allas davosas restonzas en las valladas grischunas.

Mo era ordeifer nos cunfins ei la Retoromontschia vegnida reducida zun fetg. En Val Gardeina ed en las Dolomitas vivan aunc ils davos Ladins dall'anteriura Rezia prima, decimai malamein dil

I Grischun: a sursilvan
b sutsilvan, surmiran
c ladin

II a Val Gardeina
b Dolomitas

III Friaul

nord neu tras l'invasiun e l'influenza tudestga e dil sid tras il talian che sefa valer surtut dapi l'annexiun dil Tirol meridiunal all'Italia. Entuorn il marcau d'Udine segruppeschan ils Friulans ch'appartenevan buca alla Rezia prima d'antruras, mo che han defendiu valentamein lur lungatg tochen a nos dis encunter tut squetsch talian.

Da temps en temps s'entaupan Friulans, Ladins e Romontschs en congress e viadis da studi, emprendan d'enconuscher meglier in l'auter e secuseglian co puder resister vinavon encunter influenzas jastras e mantener la pli nobla e digna ierta: il lungatg mumma.